

УДК 351.851

*В. І. Тимцуник,
доктор наук з державного управління, професор кафедри
менеджменту, Київський національний торговельно-
економічний університет*

*Л. А. Гаєвська,
доктор наук з державного управління, доцент кафедри
управління освітою, Національна академія державного
управління при Президенті України*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ЗАГАЛЬНОЮ СЕРЕДНЬОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні в другій половині XIX століття та визначено періоди його розвитку. В основу запропонованої періодизації розвитку державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні в досліджуваний період покладено події, факти, явища, які справили значний вплив на цей процес.

The article analyzes public management of public secondary education in Ukraine in the second half of the XIX century and defined periods of development. The basis of the periodization of state-management of public secondary education in Ukraine within the period laid events, facts, events that had significant impact on this process.

Ключові слова: періоди розвитку, управління освітою, державно-громадське управління, загальна середня освіта, громадськість, централізація, децентралізація.

Key words: periods of development, the education department, the state's public administration, secondary education, society, centralization, decentralization.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Дослідження і розв'язання проблем управління освітою загалом та окремими її ланками зокрема відіграють важливу роль у сучасних умовах реформування різних галузей українського суспільства. Особливої значущості набуває такий аспект, як залучення до цієї діяльності громадськості в контексті створення міцної основи для переходу від усталеної традиційної форми державного управління до його державно-громадської форми, що успішно реалізується у багатьох європейських країнах.

Запровадження громадських елементів в управління освітою має свою

історію. На різних її етапах такі процеси продукували різні форми, методи і напрями залучення громадськості до управлінської діяльності. Нехтування цим досвідом у сучасних умовах активних пошуків найбільш прийнятних моделей державно-громадського управління, зокрема загальною середньою освітою, та механізмів їх реалізації, було б невиправданою помилкою.

Натомість вивчення цього питання в історичній ретроспективі дасть змогу виявити наявні проблеми й неузгодження, використати раціональні здобутки й відмежувати хибні поцінування. Досить плідним у цьому аспекті є друга половина XIX — початок XX століття, період, який у загальних рисах має багато спільного із сьогоденням, характеризується вагомими зру-

шеннями в управлінні загальною середньою освітою, насамперед, в плані його переведення на державно-громадські засади.

Актуальність проблеми розвитку державно-громадського управління загальною середньою освітою в другій половині XIX — на початку XX ст. визначається винесенням проблем управління в число найактуальніших через трансформаційні й реформаційні процеси в усіх галузях суспільного життя; невизначеністю шляхів, моделей, що сьогодні підвищує значення історичного досвіду як демонстраційного матеріалу; актуалізацією історико-управлінського знання; невисвітленістю проблеми та її ігноруванням радянською гуманітарною наукою; недостатнім вивченням досліджуваної проблеми з позицій сучасності, що утруднює використання накопичених у цій галузі напрацювань з метою оптимізації переходу від державного до державно-громадського управління загальною середньою освітою в сучасних умовах.

Як наслідок, виникає суперечність між поставленим перед управлінням освітою завданням переходу від державної до державно-громадської форми цієї діяльності й неможливістю його ефективно вирішити без урахування історичного досвіду, накопиченого в цій галузі.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Розвиток державно-громадського управління освітою в другій половині XIX — на початку XX ст. як окрема наукова проблема комплексно і системно не досліджувалася. Частково до розгляду зверталися педагогі і громадські діячі минулого — безпосередні учасники подій, що відбувалися у суспільстві в період другої половини XIX — на початку XX ст. загалом й зокрема в галузі освіти. Ці питання набули висвітлення в працях дослідників радянського періоду, які, незважаючи на класово-партійний підхід, зробили вагомий внесок у вивчення передумов реформування загальної освіти, відображеного в статутах початкових і середніх навчальних закладів, способів залучення громадськості до управління освітніми справами.

За роки незалежності України вийшло друком цілий ряд видань, захищено кандидатські та докторські дисертації, автори яких опосередковано торкаються різних аспектів участі громадськості в управлінні загальною середньою освітою. Окремі аспекти долучення громадськості до освітніх справ у період другої половини XIX — початку XX ст. висвітлені в працях сучасних науковців Л. Березівської, В. Білана, І. Богатирьової, А. Бондар, Л. Вовк, В. Майборода, Н. Побірченко, Н. Самандас, С. Сисоевої, Т. Соломатіної, О. Стафєрової та ін.

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Проте автори не ставили собі за мету проаналізувати розвиток дер-

жавно-громадського управління загальною середньою освітою в другій половині XIX — на початку XX століття та здійснити періодизацію цього процесу.

Мета статті — обґрунтувати періоди становлення та розвитку державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.).

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

В історії наукової думки початок 60-х років XIX ст. характеризується як період великих реформ, що значною мірою зумовлювалося вступом на престол у 1855 р. царя Олександра II, відомого своїми ліберальними поглядами. Першою із запроваджених ним реформ стало скасування в 1861 р. кріпосного права, що передбачало ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, створення органів селянського самоврядування, наділення селян землею та визначення за неї повинностей, викуп селянських наділів [2, с. 38].

Завдяки всеохоплюючій значущості, селянська реформа "стала точкою відліку для цілої системи наступних реформ і не могла не позначитися на вченому світі" [6, с. 117]. Залишити селян у стані невігластва державі було невигідно й навіть небезпечно, адже "неосвічені громадяни не могли належним чином виконувати громадянські обов'язки... крім того, недостатня кількість освічених громадян надзвичайно припинувала силу і вагу держави серед освічених сусідів [7, с. 75]. Тобто звільнення селян не лише зумовило необхідність реформування освітньої галузі, а й справило безпосередній вплив на напрям його здійснення.

Запровадження реформ у галузі освіти та управління нею було спричинено, з одного боку, станом тогочасного суспільства, характерними для нього ліберально-демократичними процесами, а з іншого — прагненням уряду "зберегти якийсь "порядок" у справах освіти, не допустити "анархії" й утримати загальне управління у своїх руках" [8, с. 128].

Започаткування реформування управління загальною середньою освітою, яке полягало в перерозподілі повноважень між центральними органами освіти та місцевими адміністративними установами на користь останніх, запровадженні громадських рад при попечителях навчальних округів для зменшення одноосібної влади попечителя, створенні на місцях колегіальних громадських органів управління освітою (підкулальних, навчальних і господарських рад), усенародному обговоренні проектів статутів, припадає на другу половину 50-х років XIX ст. У його основі — забезпечення взаємозв'язку між загальноосвітніми середніми навчальними закладами і суспільством [13].

Прогресивність таких заходів полягала у введенні до складу ради (підкулальної, навчальної, госпо-

дарської) представників громадськості, які мали сприяти встановленню тісного зв'язку між училищем і громадою, а також у проведенні різних освітньо-організаційних заходів (відкриття допоміжних курсів, читання публічних лекцій тощо), наданні допомоги нужденним учням.

Суб'єктам громадськості — міським і сільським товариствам та приватним особам — надавався дозвіл на створення навчальних закладів.

Однак, ці заходи не були визначальними: перекладаючи фінансовий бік справи на суспільство, уряд усіляко намагався залишити за собою повний контроль за навчальною і виховною діяльністю загальноосвітніх закладів. Проте підкулальні ради можна вважати громадськими органами лише номінально, до того ж вони не мали жодних реальних прав щодо управління навчальними закладами і перебували в повній залежності від інспектора училищ та попечителя навчального округу.

Тим часом увесь хід суспільно-економічного розвитку держави на початку 60-х років XIX ст. спонукав до більш радикальних змін у системі управління освітою.

Як наслідок, Міністерством народної освіти на чолі з О. Головніним (1862—1866 рр.) було підготовлено нововведення, що передбачали: визначення справ, які за своїм характером можуть бути краще вирішені на рівні місцевих органів управління, й тих, що слід залишити для остаточного узгодження за міністерством; здійснення більш раціонального розподілу справ між самими центральними установами міністерства відповідно до значущості кожної з них (зміни в структурі Міністерства; скорочення і спрощення діловодства в усьому Міністерстві народної освіти шляхом відміни численних і зайвих формальностей) [10].

Відбувається децентралізація управління освітою через посилення влади місцевих установ, зокрема прав попечителя навчальних округів.

Характерною ознакою діяльності Міністерства народної освіти в цей період була гласність, завдяки якій до всебічного обговорення найважливіших перетворень у галузі освіти та управління нею залучалися широкі верстви суспільства. З цієї метою в "Журнале Міністерства Народного Просвіщення" друкувалися уривки зі звітів попечителів навчальних округів і ревізорів про стан навчальних закладів, проекти і пропозиції освітнього змісту, офіційні і приватні погляди на освітні справи, відгуки на них, збірники різних матеріалів, огляди засідань дорадчих органів міністерства.

Принцип гласності тісно поєднувався з принципом демократизації. Оприлюднення різних відомостей про гімназії і можливі шляхи поліпшення їх діяльності викликали жваву полеміку в педагогічній пресі, до якої міністр ставився позитивно і не обмежував змістовими рамками [5].

Паралельно проводилася робота й щодо вдосконалення діяльності зак-

ладів початкової освіти. У цьому контексті заслуговує на увагу запропонований Міністерством, говорячи сучасною мовою, принцип регіоналізації цієї ланки. У навчальній та адміністративній діяльності навчальних закладів Міністерство пропонувало запроваджувати різноманітні, зумовлені місцевими умовами [5, с. 31].

В означені роки прояв громадської ініціативи в управлінні освітою позначився високою активністю. Випереджаючи державні інституції, громадськість усвідомила важливість поширення освіти серед народу і почала активно діяти в цьому напрямі. У цей час організовуються різноманітні громадські просвітні інститути (недільні школи, вчительські з'їзди, курси, народні університети, бібліотеки, педагогічні журнали).

До управління загальною середньою освітою громадськість (учителі, прогресивні громадські діячі, батьки) долучалася і через участь в обговоренні нормотворчих документів, пов'язаних з цим аспектом її функціонування.

Участь громадськості в справі управління загальною середньою освітою виявлялася і через організацію відповідним чином спрямованої діяльності різних громадських утворень. До таких належали, насамперед, Громади, товариства грамотності, що виникли як нові форми громадсько-педагогічного руху в 60-х роках.

Отже, період першої половини 60-х років (1860—1865 рр.) можна назвати періодом зародження елементів державно-громадського управління освітою.

Починаючи з другої половини 60-х років, офіційна освітня політика під керівництвом міністра народної освіти Д. Толстого (1866—1880) спрямовувалася не стільки на управління самою школою, скільки на управління суспільством через школу. Сутність освітніх контрреформ полягала у: 1) централізації влади і посиленні державного контролю в освіті, максимальному відмежуванні від неї суспільства, усуненні гласності у вирішенні освітніх проблем; 2) жорсткій регламентації внутрішньої життєдіяльності школи, посиленні ідеологічного тиску, скасуванні автономії і самостійності закладів, елементи яких вона отримала завдяки реформі 1864 р.

Таким чином, розпочинається новий етап в управлінні загальною середньою освітою, першим кроком якого стає затвердження 1869 р. посади інспектора народних училищ, до обов'язків якого входив нагляд за: особовим складом училищ; навчальною частиною училищ, його моральним станом; зовнішнім і внутрішнім благоустроєм училищ, їх матеріальним забезпеченням; відкриттям нових і розвитком уже працюючих училищ; переведенням їх, у разі потреби, з однієї місцевості до іншої або повне закриття [4]. Інспекторам надавалися широкі повноваження з одночасним суттєвим обмеженням функцій училищних рад.

Починаючи з 70-х років основним

завданням шкільної політики уряду стало припинення громадської діяльності, спрямованої на розвиток народної школи, що знайшло відображення в "Положенні о начальних народных училищах" (25 травня 1874 р.) [12], яке повністю змінювало управління цими закладами: замість виборних голів училищних рад головування покладалося на предводителів дворянства; народна школа цілком підпорядковувалася інспекторові. Дирекції та інспекції народних училищ доручалося завідування навчальною частиною; училищні ради — адміністративною і господарською частинами. Склад училищних рад було змінено в бік ослаблення громадських елементів і посилення урядових (інспектор народних училищ, представник поліції — зазвичай ісправник, представник духовенства за призначенням архієрея). Головою повітової училищної ради призначався предводитель дворянства — голова більшості повітових урядових установ. У такий спосіб посилювався бюрократичний елемент в управлінні шкільною освітою.

Залишаючи посаду міністра народної освіти, Д. Толстой стверджував, що система середньої загальної освіти й провідні засади управління нею залишаються незмінними. Однак уже протягом короткого перебування на посаді міністра народної освіти А. Сабурова (24 березня 1880 р. — 24 березня 1881 р.), О. Ніколаї (24 березня 1881 р. — 16 березня 1882 р.) стала очевидною необхідність пом'якшити суворість режиму стосовно гімназій і реальних училищ [14, с. 631]. З цією метою були дещо розширені права педагогічних рад, дозволено (хоча й на короткий час) проводити педагогічні з'їзди; до участі в училищних радах почали допускати земських лікарів для вирішення питань санітарно-гігієнічного стану в навчальних закладах. Однак урядова реакція, що незабаром знов активізувалася, швидко ліквідувала навіть ці незначні поступки.

Отже, в кінці 80-х років закінчується другий період розвитку державно-громадського управління освітою (1866—1880 рр. XIX ст.) — проведення контрреформи в освіті та централізація управління нею.

На рубежі XIX — XX ст. зміст управлінської діяльності Міністерства народної освіти спрямовувався на: установлення тісного взаємозв'язку між центральним органом управління освітою та Духовним відомством; зрівняння прав шкіл, підпорядкованих Міністерству народної освіти та церковнопарафіяльних; створення місцевих органів управління загальною освітою з представників різних відомств; організація на аналогічних засадах повітових, губернських та центральних органів управління загальною середньою освітою.

Така система управління загальною середньою освітою не передбачала залучення до цієї діяльності громадських елементів, тобто вона мала суто державний характер.

У наступні роки запроваджується низка заходів, спрямованих на подальше посилення охоронних засад у

діяльності навчальних закладів. Помітного обмеження в контексті управління школами зазнала діяльність земств. Усе це зумовило зміцнення державної форми управління на шкоду державно-громадській.

Таким чином, політика самодержавства в управлінні загальною середньою освітою на початку XX ст. характеризувалася відданістю консервативним традиціям, спрямовувалася не на розширення державно-громадських засад його провадження, а на посилення державних елементів. Це виявлялося в приниженні значущості земської школи, спробах зосередити всю управлінську діяльність у відомчому трикутнику, що його утворювали Міністерство народної освіти, Міністерство внутрішніх справ, Св. Синод.

Цей період (третій) — кінець XIX — 1904 р. — можна охарактеризувати як період посилення державних елементів (реформування управління загальною середньою освітою в контексті загострення кризи Російської імперії).

Навесні 1905 р. в деяких середніх навчальних закладах було запроваджено інститут виборних старост, які виступали представниками учнів у розв'язанні конфліктних ситуацій з навчальною адміністрацією. Восени такі об'єднання діяли практично в усіх середніх школах. З їх представників формувалися міські ради старост, що називали себе радами учнівських депутатів [3, с. 160].

Створення демократичної системи учнівського самоврядування надало учням змогу ефективно захищати свої права, долучатися до оновлення внутрішнього устрою навчальних закладів. До педагогічних рад навчальних закладів вводилися представники учнів і батьківської громадськості, які одержували право вирішального голосу у розв'язанні всіх проблем внутрішньошкільного життя [11, с. 39].

Однак, на початку 1913 р. педагогічні ради таємним міністерським циркуляром було скасовано. Учителі потрапили в повну залежність від сваволі шкільної адміністрації: директори навчальних закладів одержали можливість звільняти неугодних педагогів протягом 24 годин, повідомивши про це лише попечителя навчального округу [3].

З 1914 р. певною мірою змінюється урядовий курс в освітній політиці, спостерігається його лібералізація. Увага Міністерства концентрується на винайденні можливостей для оптимізації управління народною освітою. Першопочатками такої оптимізації стали: скасування циркулярів, до яких спостерігалось особливо негативне ставлення громадськості; послаблення шкільного режиму; відновлення педагогічних рад і батьківських комітетів; повернення земства до управління навчальною частиною в початкових земських школах; підготовка проєктів реорганізації початкової, середньої і вищої школи [11, с. 81].

На початку XX ст. Міністерство народної освіти намагалось вдоскона-

лити управління загальною середньою освітою. Однак проєкти, що розроблялися центральним органом управління й подавалися на розгляд уряду, більшою мірою відповідали вимогам часу, ніж поглядам вищої влади. Як наслідок, відбувається часта зміна міністрів народної освіти, які, не знайшовши підтримки в урядових колах, змушені йти у відставку. Часта зміна міністрів не давала їм змоги належним чином осягнути стан справ, до того ж серед чиновників не було одностайної думки щодо основних умов проведення реформ у галузі управлінської діяльності.

Водночас не можна заперечувати той факт, що намагання Міністерства народної освіти поліпшити управління загальною середньою освітою, хоча й були позначені окремими негативними відхиленнями, усе ж такі спрямовувалися на зниження відомчої централізації управлінської діяльності й залучення до її провадження громадських елементів.

Політична ситуація 1905—1907 рр. стала передумовою подальшої активізації вчительських організацій і союзів, одним із виявів якої були педагогічні з'їзди. У цей період відбулося чотири з'їзди Всеросійського союзу вчителів, що відіграли вагомий роль у єднанні вчительської громадськості, три з'їзди Союзу вчителів і діячів середньої школи, що солідаризувалися з першим союзом, долучався до його діяльності, але зберігав свою самостійність. Крім того, було скликано з'їзд представників національних і територіальних організацій, на якому було створено федерацію національних і територіальних союзів учителів та інших діячів народної освіти.

Припинити розвиток громадського руху в галузі освіти було вже неможливо. У період 1910—1911 рр. участь земств і міських товариств у управлінні середніми загальноосвітніми закладами відбувалася за такими формами: розроблення нових програм для початкових шкіл; забезпечення шкіл підручниками, наочними посібниками, методичною літературою.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на теренах Російської імперії громадсько-педагогічний рух охоплював усі рівні і галузі шкільництва, вступаючи повсякчас у боротьбу з державою за участь в управлінні загальною середньою освітою.

Відразу після Лютневої революції 1917 р. тимчасовий уряд звільнив попечителів навчальних округів та їхніх помічників, замінивши на представників "громадськості", які зазвичай не мали уявлення про управління закладом освіти. Директори та інспектори народних училищ були обмежені у своїй діяльності педагогічними радами, що здебільшого не працювали або "діяли" революційними методами. Училищні ради було ліквідовано, а їх функції частково передано земствам і міським думам, де також практично не було фахівців з управління освітніми системами. "Таке чудернацьке поєднання старого змісту управлінської діяльності з методами управлі-

ння вулично-революційного характеру спричинило повну кризу освітньої системи" [9, с. 34].

Таким чином, закінчився четвертий період розвитку державно-громадського управління освітою, який характеризувався тим, що форми державно-громадського управління загальною середньою освітою не мали однозначного характеру. Залежно від поглядів осіб, які перебували в цей час на посаді міністрів народної освіти, ця діяльність проєктувалася або на засадах децентралізації і всілякого заохочення участі в ній громадськості, або, навпаки, надавалася перевага жорсткій централізації, максимальному звуженню, а то й повному усуненню громадських елементів від управління освітою. Водночас постійна зміна міністрів не давала змоги запровадити і повною мірою апробувати запропоновані ними проєкти реформування управління загальною середньою освітою, які переважно залишалися тільки на рівні проголошених ідей. Цей період розвитку державно-громадського управління освітою (1905—1917 рр.) ми назвали хвилеподібним: спостерігалось хитання від жорсткої централізації до активної участі громадськості в управлінні освітою.

Період 1917—1920 рр. сучасні дослідники розцінюють як один з найскладніших в історії України. За насиченістю подіями, зміною урядів, як зазначає дослідниця Л. Березівська, "варті цілої історичної епохи" [1]. Усі події справляли безпосередній вплив на освітню галузь, на визначення засад управління нею.

Через декілька днів після проголошення 23 червня 1917 р. Українською Центральною Радою І універсалу було створено уряд України — Генеральний секретаріат, а також сформовано перший державний орган управління освітою — Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. Стешенком.

В основу діяльності центрального освітнього органу покладался принцип децентралізації управління загальною середньою освітою. На відміну від управлінських структур, що створювалися в наступні роки, основним змістом діяльності керівного органу освіти визначалося не адміністрування, а об'єднання зусиль усіх національних культурно-просвітніх інституцій Української Народної Республіки в справі розбудови освіти. З ініціативи керівництва вищого органу управління освітою розроблялися і запроваджувалися основні принципи державно-громадського управління загальною середньою освітою. Це виявлялося в затвердженні колегіального складу органів управління на всіх рівнях його реалізації, надання земському й міському самоврядуванню широких прав щодо відкриття та завідування навчальними закладами, розширення повноважень педагогічних рад, надання школам автономії.

У період Гетьманату (квітень — грудень 1918 р.) органи державно-громадського управління освітою зазнали значних втрат: було скасовано виборні повітові ради і створено нові під пильним контролем Міністерства

внутрішніх справ. До завідування загальною середньою освітою почали повертати колишніх шкільних інспекторів.

У грудні 1918 р. було поновлено УНР на чолі з Директорією — колегіальним органом. На протипагу гетьманській централізації курс знову береться на децентралізацію управління освітою, що передається до відання місцевих органів у складі представників територіального самоврядування, учительських спілок і комісара народної освіти. Відбувається відродження шкільних рад, що засновувалися при земствах, тобто спостерігається курс на державно-громадське управління загальною середньою освітою, що реалізувалося за допомогою поєднання самоврядних засад із державницькими (представники земств і комісар освіти). При Міністерстві освіти створюється Головна шкільна рада, на яку покладаються функції дорадчого органу.

Проте, наміри створити оригінальну систему управління загальною середньою освітою залишилися в історії освіти лише проєктом. Відомі політичні події не дали змоги реалізувати їх.

Таким чином, п'ятий період (1917—1920 рр.) — це період пошуку оптимальної моделі державно-громадського управління загальною середньою освітою, позначений широкомасштабним національно-демократичним реформуванням управління шкільною освітою.

ВИСНОВКИ

На основі ретроспективного логіко-системного аналізу становлення і розвитку державно-громадського управління загальною середньою освітою як цілісного феномена нами визначено й обґрунтовано періоди розвитку державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.: перший період (1860—1865 рр.) — зародження елементів державно-громадського управління освітою; другий (1866—80-ті роки) — проведення контрреформи в освіті, централізація управління нею; третій (кінець XIX — 1904 рр.) — період посилення державних елементів в управлінні шкільною освітою; четвертий (1905—1917 рр.) — хвилеподібний (хитання від жорсткої децентралізації до небаченого сплеску активної участі громадськості в управлінні освітою); п'ятий (1917—1920 рр.) — період пошуку оптимальної моделі державно-громадського управління загальною середньою освітою, позначений широкомасштабним національно-демократичним реформуванням управління шкільною освітою.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Предметом подальших наукових розвідок убаачається кожен із визначених етапів розвитку державно-громадського управління загальною середньою освітою. Уваги дослідників заслуговують такі аспекти становлення управління в галузі шкільництва, як діяльність земств —

однієї з провідних форм державно-громадського управління освітою в Україні; особливості розвитку державно-громадського управління освітою в другій половині XIX — на початку XX ст. в регіональному вимірі; роль культурно-просвітніх організацій у державно-громадському управлінні освітою, управління освітою і громадянське суспільство, інші часткові проблеми.

Література:

1. Березівська Л.Д. Реформа школи: дискусії щодо проєкту П.М. Ігнат'єва / Л.Д. Березівська // Рідна шк. — 2006. — № 4. — С. 57—61.
2. Бойко О.Д. Історія України / О.Д. Бойко. — К.: Академія, 1999. — 561 с.
3. Вигдоров А.Г. Движение учащихся средних школ в первый период русской революции и стольпинской реакции / А.Г. Вигдоров // Уч. записки Моск. Городского педин-та им. В.П. Потемкина. Т. 92. Вып. 2. — М.: [б.в.], 1958. — С. 158—172.
4. Высочайше утвержденная инструкция инспекторам народных училищ // Сб. распоряжений по Министерству Народного Просвещения. — СПб., 1877. — Т. 5 (1871—1873). — С. 532—552.
5. Головин А. Основных оснований положения для народных школ / А. Головин. — СПб.: [б.в.], 1863. — 46 с.
6. Джаншиев К. Эпоха великих реформ / К. Джаншиев. — М.: [б.в.], 1900. — 214 с.
7. Каптерев П.Ф. История русской педагогики / П.Ф. Каптерев // Педагогика. — 1994. — № 6. — С. 75—85.
8. Константинов Н.А. Очерки по истории начального образования в России / Н.А. Константинов, В.Я. Струминский. — 2-е изд. — М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1953. — 272 с.
9. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: монографія: в 2-х т. / І.Л. Лікарчук. — К.: Видавець Ешке О.М., 2002. — Т. 1 (1917—1943). — 328 с.
10. Обзор деятельности Министерства Народного Просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 63 и 64 годах (с приложениями). — СПб.: [б.в.], 1865. — 384 с.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец XIX — начало XX в.) / [под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Тебиева]. — М.: Педагогика, 1991. — 448 с.
12. Положение о начальных народных училищах (1874) // Сб. постановлений по Министерству Народного Просвещения. — СПб.: [б.в.], 1901 — Т. 6. (1874—1875). — С. 223—238.
13. Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1860. — Апрель. — С. 85—153.
14. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения. (1802—1902) / С. В. Рождественский. — СПб.: [б.в.], 1902. — 785 с.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2011 р.